

Принципи й методи формування лексико-фразеологічних засобів у структурі мовної особистості молодшого школяра із тяжкими порушеннями мовлення

Григор'єва І. О., Макаренко І. В., Махукова Т. В.

Вирішення завдань формування культури мовленнєвого спілкування молодших школярів із тяжкими порушеннями мовлення (ТПМ) тісно пов'язане з розв'язанням у сучасній науці проблеми мовної особистості. Структура мовної особистості, згідно концепції Ю. М. Караулова, складається з трьох взаємопов'язаних рівнів: вербально-семантичного, когнітивного та прагматичного. До вербально-семантичного рівня належать структури мовної семантики, смислового зв'язку слів, лексико-семантичних відношень. Оскільки цей рівень функціонує в усному та писемному мовленні при сприйнятті мовних засобів, розумінні, виборі при породженні текстів. Корекція та подальше формування вербально-семантичного рівня представляє собою важливий аспект спеціального навчання дітей молодшого шкільного віку із ТПМ. Збагачення лексики школярів фразеологізмами для використання їх у складі висловлювань у ситуаціях міжособистісного та педагогічного спілкування можна розглядати в широкому контексті розвитку мовної особистості [2].

Виходячи із вищезазначеного, фразеологізм як комунікативний засіб, повинен обов'язково бути представленим у лексичному складі мовленнєвої системи українського школяра вже у початковій ланці освіти й виконувати функції образного, емоційно-експресивного передання думки у висловлюваннях в ситуаціях мовленнєвого спілкування.

У визначенні В. Д. Ужченка та Д. В. Ужченка, фразеологізм визначається, як „надслівна, семантично цілісна, відносно стійка (з допуском варіантності), відтворювана й переважно експресивна одиниця, яка виконує характеризуючо-номінативну функцію” [7].

Практика дошкільного навчання та навчання молодших школярів з нормальним мовленнєвим розвитком свідчить про досить активне використання фразеологізмів у мовленні дітей, починаючи з п'яти років. Однак, у дітей з ТПМ спонтанне засвоєння значення фразеологізму об'єктивно представляє значну складність.

Згідно сучасних психолінгвістичних підходів до аналізу механізмів тяжких порушень мовлення, ядерною патологією при ТПМ визначається несформованість мовних операцій продукування висловлювання на лексичному, граматичному, фонологічному рівнях. Ці фактори зумовлюють відповідну симптоматику лексичного рівня: низькі темпи розвитку та якісну неповноцінність словника, різноманітні заміни за подібністю, суміжністю,

контрастом, частіше – за зовнішніми ознаками предмету, рідше – за внутрішніми, функціональними. Зазначене вище ставить спеціальні вимоги до принципів та методів корекційної-педагогічної роботи з формування словника фразеологізмів у дітей із ТПМ.

Спеціальна методика вимагає модифікації навчального процесу для цілей корекції, урахувачи рівень мовленнєвої здібності школярів із ТПМ, і пропонує учителю-логопеду систему принципів та методів формування фразеологічного словника дітей молодшого шкільного віку із ТПМ для реалізації корекційно-розвивальних завдань уроків з розвитку мовлення, навчальний матеріал яких структурований за тематичним принципом. При розробці методики враховується рівень умінь аналізу лексичних одиниць, зокрема, фразеологізмів, за семантичними, функціональними ознаками та компенсаторні інтелектуальні невербальні здібності й можливості молодших школярів із ТПМ, а також дидактичні резерви інтенсифікації навчання мови й мовленню. Такими дидактичними резервами ми вважаємо організацію діяльності молодших школярів із ТПМ на заняттях, яка націлює на аналіз словесних текстів, сприйняття й висловлювання оцінних суджень про прочитане в ході навчального діалогу, аналіз комунікативних ситуацій за колективно створеними моделями-орієнтирами для мовленнєвих дій, вибір вербальних засобів, зокрема фразеологізмів, для вирішення проблемних ситуацій спілкування.

У термінології, розробленої Ю. К. Бабанським класифікації основних груп методів організації навчально-пізнавальної діяльності в аспекті передання та сприйняття навчальної інформації найбільшу дієвість представляє практичний метод [6], який характеризується принципом комунікативності.

Принцип комунікативності передбачає природність діяльності спілкування для формування у молодших школярів із ТПМ комунікативних, мовленнєвих навичок та умінь, стимулює засвоєння мовних засобів, зокрема фразеологізмів, як невід'ємної складової лексичного запасу. Ситуації розуміння та спілкування містять когнітивні операції, процеси пам'яті, об'єднані завданням виділення не просто значень окремих слів, але і смислу повідомлення в цілому. Застосування практичного методу з метою формування умінь мовленнєвої комунікації, уточнення значень, поповнення словника за умови нормального розвитку дитини успішно вирішуються в ході шкільного навчання відповідно до існуючого програмно-методичного забезпечення.

Урахування негативної дії порушень мовлення на процеси розвитку спілкування школярів із ТПМ вносить особливості в застосуванні практичного методу в пропонованій методиці навчання цієї категорії дітей. При збереженості смислового рівня побудови висловлювання в молодших школярів із ТПМ, який спрямовується мотиваційними, когнітивними невербальними процесами і сприяє позитивному прогнозу цілеспрямованого розвитку умінь комунікації у дітей із ТПМ. З метою попередження гальмуючої дії первинного дефекту на ефективність розвитку лексико-

фразеологічного компоненту мовлення у молодших школярів з ТПМ і для реалізації високого потенціалу застосування практичного методу, при розробці спеціальної методики поряд з принципом комунікативності ми рекомендуємо керуватися принципом усвідомленості. Отже, застосування в методиці практичного методу, який характеризується принципом комунікативності, ми розуміємо не як винятково усне спілкування у процесі навчання, але як організацію свідомої пізнавальної діяльності учня для оволодіння операціями із засобами спілкування – фразеологізмами. Підпорядкування принципу усвідомленості означає, що система мови в цілому й семантичний її компонент зокрема, засвоюються тільки шляхом усвідомлення.

Таким чином, провідним методом методики формування у школярів молодшого шкільного віку із ТПМ фразеологічних засобів ми рекомендуємо практичний метод, який підпорядковується методичним принципам комунікативності й усвідомленості.

У логічному аспекті, ми надаємо перевагу застосуванню дедуктивного методу. Від формування у школярів із ТПМ уявлень про типові ситуації спілкування та їх обов'язкові компоненти, формування поняття про мовленнєве повідомлення, його синтаксичну організацію та зміст, до виділення мовних засобів і презентацію серед них найуживаніших у мовленнєвих висловлюваннях фразеологізмів, визначення їх значення та експресивно-оцінювальної стилістичної ролі – такою є логіка навчальної діяльності учнів (від більш загального знання до конкретного) при формуванні усвідомлених знань про предмет навчання [4].

Інформаційно-пошуковий метод (В. В. Тарасун, В. В. Тищенко, М. К. Шеремет) ми вважаємо найбільш доцільним в аспекті особливостей організації пізнавальної діяльності молодших школярів із ТПМ для реалізації мети й завдань спеціальної методики.

Можливості аналізу властивостей лексичної одиниці в реченні, художньому тексті передбачають необхідність звернення дитини до вже набутих знань – як спонтанних практичних узагальнень, так і знань, отриманих у процесі цілеспрямованого навчання. Дані ретельного вивчення дітей із ТПМ свідчать про їх надзвичайно низький рівень дотеоретичних узагальнень про функціонально-стилістичну роль фразеологізмів у актах спілкування. Методики пропедевтичного навчання фразеології розроблено для молодших школярів, які нормативно розвиваються, однак, ці методики – непридатні для цілей корекції. Зазначені вихідні факти зумовлюють необхідність такої організації діяльності школярів із усними та писемними повідомленнями, яка через спостереження та орієнтування в загальному смислі повідомлень стане основою для виявлення факту існування в мові „народного вислову” із його конкретним внеском у характеристику та оцінку ситуації повідомлення, і, таким чином, засвоєння значення нової для молодших школярів із ТПМ мовної одиниці – фразеологізму в контексті мовленнєвого спілкування. Такий шлях отримання знань в спеціальній

методиці відповідає психологічним вимогам (Л. Й. Айдарова, Л. С. Виготський, П. Я. Гальперін, В. В. Давидов, Д. Б. Ельконін, О. О. Леонтєв, М. К. Шеремет), серед яких головним є введення в навчальну програму аспекту діяльності, дій школярів, успішній реалізації якої в найбільшій мірі відповідає інформаційно-пошуковий метод [1].

Таким чином, за обраними нами методами стоїть конкретна методологічна база – теорія діяльності, вітчизняна теорія навчання та виховання дітей із особливостями психофізичного розвитку, концепція навчання дітей із тяжкими порушеннями мовлення.

Відповідно до існуючих у психології положень про трьохфазну структуру будь-якого акту діяльності, що містить етапи орієнтування і планування, реалізації й контролю (Л. С. Виготський, С. Л. Рубінштейн), здійснення акту мовленнєвого спілкування представляє собою послідовне розгортання мотиваційних, мисленнєвих, семантичних, граматичних, акустико-артикуляційних процесів і регулюється соціальними й особистісними факторами. Формування уявлень про культуру спілкування в цілісності та єдності його структурних компонентів і, відповідно, комунікативних, мовленнєвих і мовних умінь для повноцінного спілкування в молодших школярів із ТПМ представляє складне методичне завдання, тому в даних умовах і при середньому та низькому рівнях мовленнєвої здібності цієї категорії учнів доцільним також є фреймовий підхід, модифікація якого для застосування в практиці навчання дітей із порушеннями мовленнєвого розвитку у вітчизняній корекційній педагогіці здійснена В. В. Тарасун. За допомогою фреймів здійснюється формалізований опис діяльності людини в контексті ситуації, і потенційні значення слів, словосполучень, речень, текстів співвідносяться зі сценами, розкриваються у взаємодії з контекстом або фреймом. Фрейми здатні продуктивно впливати на семантику образу ситуації, що виникає у слухача [3].

Зважаючи на вищезазначене, система організації навчальної інформації у нашій методиці повинна відповідати дотриманню наступних умов:

- навчальна інформація повинна бути цілісним відображенням об'єкту дійсності, що вивчається – культури міжособистісного й ділового спілкування, відповідно до українських національних традицій;
- навчальна інформація повинна мати закономірності;
- інформація повинна бути структурована у відповідності до структури внутрішньої діяльності учня молодших класів.

Динаміку формування культури спілкування у дітей молодшого шкільного віку засобами фразеологізмів у рамках нашої методики ми розглядаємо як поступовий процес поетапного переходу від одного рівня засвоєння знань до іншого, у якому кожному з рівнів відповідає певний вид діяльності школяра:

- мотивація й орієнтувальні дії;
- алгоритмічні дії;
- продуктивні дії.

Наші переконання в доцільності такої поетапності є наслідком аналізу теоретичного підґрунтя, у якому намічено напрямки вирішення проблеми підвищення цінних якостей знань школярів та погляди науковців на критерії об'єктивності оцінювання результатів засвоєння знань і умінь (П. Я. Гальперін, В. В. Давидов, Д. Б. Ельконін, І. Я. Лернер, М. Н. Скаткін та ін.). В основу етапів формування діяльності мовленнєвого спілкування покладено модель засвоєння знань, умінь та навичок В. В. Тарасун, розроблену відповідно до принципів спеціальної педагогіки і специфіки корекційного процесу в навчальних закладах для дітей із порушеннями мовленнєвого розвитку. Ця модель побудована на урахуванні характеру розумової діяльності молодших школярів із ТПМ й типів розумової діяльності: пасивно-репродуктивний, репродуктивний, репродуктивно-продуктивний, продуктивний. Такий підхід дозволяє оцінити міру досягнень поставленої мети, одержати надійні дані про результативність окремих етапів навчання, забезпечити ефективний контроль [3].

Організація поетапної навчальної діяльності в рамках спеціальної методики підпорядковується меті формування й керування усвідомленими послідовними діями молодших школярів із ТПМ з мовним матеріалом, які забезпечують формування культури мовленнєвого спілкування:

- дії орієнтування в змісті комунікативної ситуації, як цілісному соціально-психологічному явищі й побудові різних типів мовленнєвих висловлювань відповідно до завдань спілкування;
- дії змінювання, через які дитині відкривається наявність у мовленні нового лінгвістичного об'єкту – фразеологізму у формальній єдності його компонентів;
- дії порівняння, які відкривають школяру семантичні властивості фразеологізму в художньому контексті або в ситуації спілкування, коли через підстановку синоніму-фразеологізму у висловлювання можна спостерігати ті стилістичні зміни, які вносить фразеологізм, що можливо тільки через наявність хоча б двох співвідносних форм;
- дії заміни слів і вільних словосполучень синонімом-фразеологізмом і спостереження за змінами смислу речення в цілому в результаті такої заміни, усвідомлення експресивно-оцінної функції нового мовного засобу в мовленні;
- мовленнєві дії планування, контролю та рефлексії, оцінка того, наскільки вдало використовується обраний мовний засіб для розв'язання поставленого комунікативного завдання;
- дії з лінгвістичного аналізу мовних засобів у єдності їх формального вираження й лексичного значення.

Способом управління формуванням зазначених дій та операцій (умінь та навичок) є вправи, тому в значній мірі ефективність спеціальної методики залежить від оптимальної в умовах корекційного навчання організації системи вправ. Ефективність реалізації молодшими школярами

із ТПМ акту спілкування на фронтальних та індивідуальних заняттях із подальшим перенесенням набутих умінь для вирішення соціальних потреб забезпечується розробкою і застосуванням трьох типів вправ:

- мовленнєві, спрямовані на формування дій сприйняття, говоріння, побудови і аналізу висловлювань, текстів, просодичного рівня – темпу, ритму, інтонування в експресивній функції;

- мовні, спрямовані на уточнення мовних засобів і оволодіння необхідним для молодшого школяра мінімумом знань про фразеологізми, як функціонально-спеціалізовані мовні засоби, усвідомлене засвоєння яких через організацію синонімічних угруповань з подальшим активним використанням забезпечить функціонально-стилістичну та експресивну різноманітність мовлення;

- комунікативні, спрямовані на формування спілкування через єдність мотивів, мети, орієнтувальних і виконавчих дій, які підпорядковуються когнітивній, ігровій, естетичній мотивації [4].

Методика викладання української мови в початковій школі визначає наступні напрямки роботи над уточненням і розширенням словника молодших школярів: лексичний аналіз мови художнього твору, з'ясування значення слів, добір слів із певним значенням, введення поданих слів у речення або тексти. Для пояснення семантики незрозумілих абстрактних слів пропонуються два способи. Перший – використання контексту, який здійснюється застосуванням таких прийомів, як самостійне пояснення значення слова учнями, конкретизація не зовсім точно поясненого учнями на основі контексту значення слова, введення невідомого слова в контекст. Другий, найпоширеніший у шкільній практиці спосіб, тлумачення слів, коли вчитель вдається до ряду прийомів: розчленування загального поняття на часткові, підведення часткових понять під загальні, розгорнутий опис, добір слів-синонімів, добір антонімів, пояснення шляхом перекладу, з'ясування значення незнайомих слів за допомогою довідкових матеріалів [5].

Одна із цілей спеціальної програми – формування у молодших школярів із ТПМ уміння довільно, контрольовано виконувати дії з побудови експресивно-оцінного мовленнєвого висловлювання в ситуації спілкування. Цього досягаємо шляхом алгоритму лінгвістичного аналізу, виокремленню й усвідомленню лексичних значень як функціональних характеристик окремих сегментів висловлювань – фразеологізмів.

Отже, система прийомів для розкриття змісту предмету навчання – процесу спілкування, діяльності спілкування підпорядковується послідовності розумових дій (П. Я. Гальперін):

- формування орієнтувальної основи дії;
- оперування з матеріальними предметами;
- дії змінювання й порівняння в мовленнєвому плані;
- опрацювання дій в розумовому плані [1].

На етапі орієнтування необхідно виокремити характерні ознаки об'єкту, що вивчається – комунікативної ситуації. Провідним є прийом моделювання семантичного ядра тексту, за допомогою якого формується

образ ситуації, взаємовідношення її компонентів і дій персонажів у цій ситуації. Також, в залежності від етапу навчання, застосовуються прийоми репродуктивного відтворення тексту, конструювання тексту за планом, трансформації тексту із використанням фразеологізмів, відповідно до поставленого завдання, імітації просодичних компонентів висловлювання.

Робота з окремим висловлюванням відбувається в єдності формально-граматичного, семантичного та інтонаційного боку і підпорядковується головному завданню навчання синтаксису. Відповідно до теорії мовленнєвої діяльності, це завдання полягає у формуванні вміння оперувати з елементами програми, тобто довільно змінювати їх номенклатуру й послідовність у залежності від зовнішніх і внутрішніх умов, від контексту, ситуації з однієї сторони, з іншої – від функціонального навантаження цих елементів. У рамках нашої методики для усвідомлення молодшими школярами із ТПМ функціонального навантаження фразеологізмів доцільно застосовувати наступні прийоми:

- синтаксичної трансформації висловлювання;
- виокремлення авторського мовного засобу у вихідному варіанті висловлювання й заміна його синонімом-фразеологізмом (за допомогою довідкового матеріалу або самостійно, у залежності від етапу навчальної діяльності);

- порівняння смислу попереднього варіанту висловлювання й отриманого в результаті синонімічної заміни фразеологізмом;

- формулювання умовисновків щодо експресивно-оцінної функції фразеологізму в мовленні;

- обґрунтування доцільності власного вибору і заміни мовного засобу в залежності від контексту та ситуації [4]. Реалізація методів спеціальної програми через систему окреслених вище прийомів сприяє формуванню в молодших школярів із ТПМ двох груп умінь:

- теоретичних – формування навчальної діяльності, активності, цілеспрямованості, усвідомленості, засвоєння мови як засобу пізнання й системи виразних засобів;

- комунікативних, як засобу навчальної діяльності, власне комунікативних практичних, як засобу соціалізації в українському суспільстві.

Таким чином, ефективність спеціальної методики формування лексико-фразеологічних засобів у дітей молодшого шкільного віку із ТПМ, згідно зазначених принципів, забезпечується сумісними діями логопеда і групи дітей з навчальним матеріалом із дотриманням наступних психолого-педагогічних умов:

1. Зміст навчального матеріалу повинен представляти особистісну значущість для дитини й мати естетичну та практичну спрямованість.

2. Рівень корекції та формування вербальних засобів спілкування у дітей із ТПМ підвищиться за умови розвитку орієнтувальної основи

спілкування, яка опирається на збережену мотивацію, перцептивні й когнітивні дії аналізу й оцінки структурних компонентів проблемної ситуації.

3. Формування мовленнєвого спілкування буде більш результативним, якщо навчальний матеріал представлятиме об'єкт навчання в цілісності, структурованості й відбивати закономірні зв'язки його елементів.

4. Цінні якості знань, умінь та навичок культури спілкування можна формувати більш ефективно за умови поетапної організації діяльності дітей із упорядкованою системою комунікативних, мовленнєвих, мовних пізнавальних завдань і прийомів допомоги, що забезпечує оптимальний перехід від матеріальної дії до розумової, від свідомого оволодіння операцією до її автоматизованого використання.

5. Повноцінне оволодіння значенням фразеологізму можливе за умови такої організації діяльності школярів з навчальним матеріалом, результатом якої є їх свідоме орієнтування в самій системі засобів мови, розуміння в ній функції фразеологізму, свідомий вибір оптимального мовного засобу для вираження змісту в конкретній ситуації спілкування.

Список використаних джерел

1. **Зависимость** обучения от типа ориентировочной деятельности : сб. ст. / под ред. П. Я. Гальперина, Н. Ф. Талызиной. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1968. – 238 с. 2. **Караулов Ю. Н.** Типы коммуникативного поведения носителя языка в ситуации лингвистического эксперимента / Ю. Н. Караулов // Этнокультурная специфика языкового сознания : сб. науч. ст. / редкол.: Н. В. Уфимцева (отв. ред.) [и др.]. – М., 1996. – С. 67–96. 3. **Логодидактика** : навч. посібник / В. В. Тарасун. – 2-е видання. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2011. – 392 с. 4. **Махукова Т. В.** Формування первинних уявлень та узагальнень щодо експресивно-характеризуючого значення фразеологізмів у молодших школярів з ТПМ в системі корекційної роботи з розвитку культури спілкування / Т. В. Махукова // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та психологія. Зб. наукових праць. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – № 18. – С. 165–170. 5. **Методика** навчання української мови в початковій школі : навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів / М. С. Вашуленко ; за наук. ред. М. С. Вашуленка. – К. : Літера ЛТД, 2010. – 364 с. 6. **Рациональная** организация учебной деятельности / Ю. К. Бабанский. – М.: Знание, 1982. – 96 с. 7. **Ужченко В. Д.** Фразеологія сучасної української мови : посіб. для студ. філол. ф-тів вищ. навч. закл. / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – 400 с.

Григор'єва І. О., Макаренко І. В., Махукова Т. В. Принципи і методи формування лексико-фразеологічних засобів у структурі мовної особистості молодшого школяра із тяжкими порушеннями мовлення.

Стаття висвітлює принципи і методи спеціальної методики розвитку лексико-фразеологічних засобів мовлення в структурі мовної особистості дитини молодшого шкільного віку із ТПМ. Формування мовних та мовленнєвих умінь дітей відбувається з урахуванням характеру розумової діяльності молодших школярів із ТПМ й типів розумової діяльності: пасивно-репродуктивного, репродуктивного, репродуктивно-продуктивного, продуктивного. Такий підхід дозволяє оцінити міру досягнень поставленої мети, одержати надійні дані про результативність окремих етапів спеціального навчання, забезпечити ефективний контроль.

Ключові слова: мовна особистість, лексико-фразеологічні засоби мовлення, принципи, методи, спеціальна методика навчання лексики, молодший шкільний вік, діти з тяжкими порушеннями мовлення (ТПМ).

Григорьева И. А., Макаренко И. В., Махукова Т. В. Принципы и методы формирования лексико-фразеологических средств в структуре языковой личности младшего школьника с тяжелыми нарушениями речи.

Статья освещает принципы и методы специальной методики развития лексико-фразеологических средств речи в структуре языковой личности ребенка младшего школьного возраста с ТНР. Формирование языковых и речевых умений детей осуществляется с учетом характера мыслительной деятельности младших школьников с ТНР и типов мыслительной деятельности: пассивно-репродуктивного, репродуктивного, репродуктивно-продуктивного, продуктивного. Такой подход позволяет оценить уровень достижения поставленной цели, получить надежные данные о результативности отдельных этапов специального обучения, обеспечить эффективный контроль.

Ключевые слова: языковая личность, лексико-фразеологические средства речи, принципы, методы, специальная методика обучения лексике, младший школьный возраст, дети с тяжелыми нарушениями речи.